

MADÁCH IMRE (1823-1864): AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

FELELETVÁZLAT:

A TRAGÉDIA LÉTREJÖTTÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

„Madách (1823—1864) bár meglehetősen sok művet írt, lényegében mégis egykönyvű szerző, Az ember tragédiája című drámai költemény szerzője (...)” (Németh G. Béla)

Igen rövid idő alatt írta meg Madách fő művét: 1859. február 17. és 1860. március 26- a között született az EMBER TRAGÉDIÁJA.

1861. Pestre viszi - barátai biztatására - Aranyhoz, aki azonban elsőre gyenge Faust- utánzatnak véli, így félreteszi. Később, mikor rendre végig olvassa, döbben rá, hogy a Tragédia "igen jeles mű", igazi tehetség munkája.

1862. megjelenik a Tragédia nyomtatásban. Azóta a Tragédia igazi karrier-történetet tudhat magáénak.

Nemcsak a hazai színpadok kedvelt darabja, de a világszínpadon is gyakran feldolgozzák.

A mű eszmeiségét meghatározó tényezők:

- Madách saját korának uralkodó eszméit és szerepét vizsgálja a műben.

Madách világnézeti válsága

- A 48-as szabadságharcok egész Európában elbuktak.
- Megrendül a hit a liberális eszmék diadalában, a társadalmi halaldásban
- Egyidejűleg családi életében is csapások, csalódások: családi tragédiák
- Köv.: kiábrándulás a népből - az emberiség ügyét a nagy személyiségek viszik előre – a nép, a tömeg szembefordul velük, nem érti meg őket

Madách saját korának uralkodó eszméit és szerepét vizsgálja a műben. Madách világképét, a Tragédia eszmeiségét befolyásoló nézetek, filozófiák:

- A korabeli tudomány is vigasztalan képet rajzol a jövőről:
- a Nap belátható idő alatti kihűlése, az emberi civilizáció pusztulása
- Biológiai determinizmus: az akarat szabadságát tagdja – meghatározó: öröklés
- Frenológia: a koponyaalkat meghatározó
- Filozófia: hegeli dialektika – tézis, antitézis, szintézis
- Pozitivizmus: ténytisztelet, kétkedés, tárgyilagosság
- Mechanikus materializmus (a világ, mint gépezet - örökös körforgás)
- Liberalizmus: szabadságvágy, küzdés
- Kant: a világ teljesen sohasem ismerhető meg
- Fourier jövőképe: falanszter
- KÖV.: a Tragédia egyik alapkérdése:
- Mi az eszmék jelentősége a történelemben?

Történelmi színek (IV-XIV. szín)

A **TÖRTÉNELMI SZÍNEK** a múlt, a jelen (Madách jelene, a 19. sz. közepe) és a jövő.

- **Egyiptomban** (IV. szín) Ádám fáraóként lelkesedik az **egyéni dicsőségért**, amíg a rabszolganő (Éva) meg nem hallatja vele a rabszolgák jajsavát. Mások elnyomása szüli a szabadságát: „*Milliók egy miatt.*” Autokrácia ↔ demokrácia.
- **Athénban** (V.), a demokrácia fellegvárában Miltiádészként a **szabadság és egyenlőség** bajnoka, míg a demagógok által manipulált tömeg árulónak nem kiáltja ki.
- **Rómában** (VI.) aranyifjúként a **hedonizmusba** (az érzéki örömek túlhajszolása) **menekül**, nem akar a történelem irányítója lenni. A szín végén Péter apostol hatására lelkesedni kezd a kereszténységben megtestesülő **testvériség** eszméjéért.
- A **konstantinápolyi** színben (VII.) kiábrándul belőle, hisz a **kereszténység** mindhárom alapeszméjét (a hit, a lovagi erények, a felmagasztalt nőideál) meggyalázzák.
- **Prágában** (VIII.) ismét **menekül**, nem alakítója a történelemnek. Keplerként a **tudományok világába vonul el**, de nem boldog, hisz el kell adnia az igazi tudományt (horoszkópkészítés, asztrológia). A felesége (Borbála) hűtlen, és csak kihasználja őt.
- A IX. szín (**Párizs**) → „**álom az álomban**”, Ádám Keplerként alszik el Prágában. Álmában ő Danton a francia forradalomban. A három eszme, a **szabadság - egyenlőség - testvériség** szintézise jelenik meg, és ennek jegyében küldenek ezeket verpadra, végül Robespierre Dantont is. Éva kettős szerepben van jelen: márkinő (Danton rajong érte) és egy pórő (aki Dantonért rajong).
- Amikor Ádám-Kepler felébred **Prágában** (X.), még tűrhetetlenebbnek érzi a hanyatló feudális világot, ezért annak megszűnését kívánja.
- A **londoni** színben (XI.) **Madách jelenében** folytatódik a történet. Mostantól Ádám nem veszi fel senkinek az alakját, legfeljebb álruhát ölt, csak **szemlélője a történelemnek**. A londoni piacon, a **kapitalizmus** világában minden érték devalválódik, áruvá válik. („*Mi függetlenség, száz hol éheznek, / Ha az egyes jármába nem hajol. / Kutyáknak harca ez egy konc felett.*”) Évát is lealjasítja a kor. A záró jelenetben (haláltánc) viszont átlépi a pusztulásra ítélt társadalmat az édeni értékek hordozójaként.
- A **jövő színei** utópisztikusak és kiábrándítók:
 - A Fourier-féle **falanszterben** (XII.) a jól szervezett világból eltűnt a szépség, az egyéniség, az érzelmek.
 - A XIII. színben, az **úrben** a falanszter földhözragadt világából Ádám „magasabb szférákba” vágyik: elhagyva testi létét, tisztán szellemi lényként akar élni. A küzdés szükségességének belátásával tér vissza.
 - Az **eszkimó világ** azt sugallja, hogy nincs értelme a küzdésnek: a vég a kihűlt Nap miatt eljegesedett Föld, a vegetálás szintjére süllyedt az ember.

ÁLOMSZÍNEK~TÖRTÉNELMI SZÍNEK: 4-14

- Az eszmék alakulása, változása a történelmi színekben zajlik
- Ádám végigéli az emberiség történelmét
- Ókor: 4., 5., 6.
- Középkor: 7., 8., 10.
- Újkor: 9., 11.
- Utopisztikus színek: 12., 13., 14.
- Álomszínek: kinagyított időpillanatok

- Történelmi idő: az álomszín ideje Madách korához képest
- Múlt: 1-10; Jelen: 11; Jövő: 12-14
- Ádám: tudásvágyát elégti ki:
- különféle eszmék által megkísérli megvalósítani önmagát – tehát: megkísérli megtalálni az élete értelmét
- megkísérli megtalálni az emberiség létének az értelmét
- Csalódnia kell: egyik célját sem érheti el – az ember csak a jó és a rossz között választhat
- Ismétlődő szín: 8 és 10: Prága – a párizsi szín jelentőségét emeli ki
- Az álomszín felépítése a bizánci színig:
- Középpontban: egy eszme – ebben Ádám csalódik – újabb eszmét fogalmaz meg – ebben is csalódik
- A csalódás oka: a nagy eszméket (ideákat) a földi (materiális) világban kell megvalósítani –ez: lehetetlen – az eszméket nem lehet a gyakorlatban megvalósítani-
- Az égi és a földi lét ellentéte!
- Bizánci szín vége: nem akar cselekvő részese lenni a történelemnek többé – csak szemlélődni akar:
- A szemlélődés a londoni színtől valósul meg
- Prága - menekülés
- 3 menekülésszín: Róma – kéj; Prága-tudomány; Űr – a lélek tiszta állapota (menekülés az anyagi létől)
- 9. szín: Párizs: központi szerep
- felezőpontja az álomszínnek és
- Aranymetszése a mű egészének
- Párizs: kitüntetett szerep – pozitív kicsengésű!
- A hegeli dialektika megvalósulása az álomszínben: Egyiptom: zsarnokság – tézis – Athén: szabadság – antitézis – Róma: hedonizmus: szintézis
- A hegeli dialektika a többi álomszínben nem valósul meg ilyen egyértelműen

Szabadság-eszme (ókori színek)

- egyiptomi szín: Ádám célja, hogy a dicsőségét megörökítse, azonban
- „mondhatatlan úrt” érez magában; elhatározza, hogy szabadságot ad a
- népnek - az eszme megszületése
- Athénben: győzelmes hadvezér; ám a „közlelkű, rideg nép” nem bizonyul méltónak a szabadságra, s elveszejt a hőst, aki érte harcolt — az eszme torzulása
- Róma: elpuhult kéjenként, eszményeit veszve hever társaival a lakomán s csak a döghalál rémülete rázza fel; a birodalom bukását égő városo fénye vetíti előre; Péter apostol szavai szerint „új eszmét hoznak, a testvériséget” — új eszme születése

Szeretet és testvériség eszméje (középkori és újkori szín)

- Konstantinápoly: vallási fanatizmus — a „szent tan” eltorzulása
- Prága: az eszmék nélküli világ; szemlélődő hős; a tudomány nem ad választ - álmában új eszme születik
- Párizs (álomszín): a szabadság, testvériség, egyenlőség eszméjének tökéletlen megvalósulása; Ádám — Danton alakjában — újra cselekvő hős, s mint Athénban, itt is buknia kell
- Prága: olyan jövődőről álmodozik, mely „szabad szót ad a rejlő” gondolatnak” (romantika programja)
- London: az új társadalom (szabadversenyes kapitalizmus) is csak magasból szép, „mint a templomének”; a szabadság-eszmék történelmi sorsa beteljesült: sorra elbuktak az emberi gyöngeségen (dezillúzió)
- A tudomány eszménye (a képzelte jövő)
- Ádám utolsó lehetőségként a jövő felé fordul; a tudománytól várja az értelmes emberi rend megvalósítását (utópia)
- falanszter-szín: a célszerűség uralkodik; a rideg hasznossági elv nem tűri el az egyéniség érvényesülését; Űr: az emberi élet lényege a küzdés
- eszkimó-szín: keserű bizonyosság, hogy „a tudomány nem győzött végzetén”; a nap alig fénylő, vörös golyó, az ember erkölcsileg és fizikailag elkorcsosult; a természet órája lejárt, véget ér Ádám álma

KONKLÚZIÓ

- Eszméinek bukása és a természettörvények kérlelhetetlensége elkeseredéssel töltik el Ádámot; útját akarja állni az emberiségre váró történelmi és természeti végzetnek; öngyilkosságra készül, de belátja, hogy Éva anyasága új életet teremt
- Az élet folytatása erkölcsi parancs számára még akkor is, ha kérdéseire (Mi az ember helye a világban stb.) nem kap egyértelmű választ
- Madách a történelmi színek tanulságát tragikusnak látja, a befejezés mégsem tragikus
- Ádám minden kudarca után is újra kezdi a harcát: a szüntelen újrakezdésnek, a jobbért való küzdelemnek a hősiessége
- A küzdés az egyetlen erkölcsös létforma, de nem biztos, hogy boldogságot eredményez

ÁLOMSZÍNEK: 4-14 – részletesen

IV. Egyiptom

- Eszme: nagyság
- Ádám: ifjú fáraó
- Éva: rabszolga
- Lucifer: miniszter
- "milliók egy miatt" - elve - autokrácia
- a fáraó önistenítése - a piramis halhatatlanságát szolgálja
- Isten művét, a teremtetést akarja megvalósítani
- a fáraó mégis boldogtalan, bár mindene adott, semmiért nem kellett küzdenie
- csak ő szabad - mások elnyomása szüli szabadságát
- Éva vet véget a fáraó önistenítésének => ő menti meg etikailag Ádámot
- a szerelem megváltó ereje (akárcsak Dante Beatricéje, vagy Faust Margitja)
- Ádám maga mellé emeli szerelmi társnak a rabszolga asszonyt - egyenlőség

V. Athén

- Eszme: közösség
- Ádám: Miltiádész
- Éva: Lucia, Miltiádész felesége
- Lucifer: harcos
- "egy milliók miatt" - az egyén szolgálja a közt - demokrácia
- Ádám a nép kezébe helyezi hatalmát - a demagógok és pártütők azonban ellene fordítják a népet (vezér <=> tömeg)
- Lucifer korábban intette Ádámot: a nép szolgálja, úr kell neki
- Lucia egyenlő társa férjének, de családi boldogságánál is többre értékeli a közjót => a nép leánya (önzetlenség)
- Ádám kiábrándul (a hálátlan nép miatt bukik el az eszme), szembefordul a népszabadság eszményével => az élvezetekbe akarja vetni magát
- a nép és a nagy egyéniség kapcsolata

VI. Róma

- Eszme: kék
- Ádám: Sergiolus (élvhajász patrícius)
- Éva: Júlia (kéjhölgy)
- Lucifer: Milo (élveteg patrícius)
- orgia a hanyatló Római Birodalomban (hedonizmus)
- szentségtelen kor (halottgyalázás)
- Lucifer remekül érzi magát ebben a romlott környezetben (cinizmus, erkölcstelenség, fertő)
- Lucifer teljesen érzelmentes <=> Ádám eszményi szerelmet keres és talál még ebben a züllött korban is
- Évában még maradt valami az édeni tisztaságból: képes megidézni az édent:
„A rezge hangon messze múltba szállnék,
Hol napsugáros pálmafák alatt
Ártatlan voltam, játszi, gyermeketeg,

Nagy és nemes volt lelkem hívása.”

- Ádám és Éva elutasítja ezt a mocskos világot - ez az első lépés az új felé (hivatásra van szükség)
- az új eszmét Péter apostol hirdeti => kereszténység
- ez a szín nem egy eszme, hanem egy életforma csődjét mutatja

VII. Konstantinápoly

- Eszme: hit és szeretet (kereszténység)
- Ádám: Tankréd
- Éva: Izóra
- Lucifer: fegyverhordozó
- az új hivatás: Isten szolgálata
- az egyház azonban a gyűlölet, a viszályok tanává tette a kereszténységet (kifordította önmagából az eszmét; vallási fanatizmus) => Konstantinápolyban félnek a kereszteseektől; eretnekégetés
- A viszály oka egy i betű: (Jézus egylényegű, vagy azonos lényegű-e az Atyával – homoiusion vagy homousion!!!!)
- Évát az apja felajánlja a Szent Szűznek - apáca lett
- Ádám csalódottságát Éva teszi teljessé => szerelmük akadály: a zárda - nem teljesülhet be a szerelem
- Ádám újra akarja teremteni a kort - itt viszont az egyén nem győzedelmeskedhet: a kornak "úszója, nem vezére az egyén" - mondja Lucifer: „Mert egyént sosem
Hozandsz érvényre a kor ellenében:
„A kor folyam, mely visz vagy elmerít,
Úszója, nem vezére, az egyén. -
Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mindaz, ki hat, megérté századát,
De nem szülé az új fogalmakat.
Nem a kakas szavára kezd viradni,
De a kakas kiált, merthogy virad. —”
- Ádám kiábrándul: most azonban nem az élvezetekbe, hanem a nyugalomba menekül, távol a világtól: a tudomány elefántcsonttornyába:
„Vezess, vezess új létre, Lucifer!
Csatára szálltam szent eszmék után,
S találtam átkot hitvány felfogásban,
Isten dicsére embert áldozának,
S az ember korcs volt, eszmémet betöltni.”

VIII. Prága I.

- Eszme: tudomány
- Ádám: Kepler
- Éva: Kepler felesége, Müller Borbála
- Lucifer: Kepler famulusa
- ellentmondásos kor: a régi, feudális világ még itt kísért: boszorkány- és eretnekégetés; a tudomány és babona együttélése
- Ádám nyugalomra vágyik, nem akar a világ dolgaival törődni => reneszánsz tudós, udvari csillagász Habsburg Rudolf prágai udvarában, DE! Rudolf nem a tudományáért tartja, hanem alkímiai, horoszkópkészítő és asztrológiai ismeretei végett
- Kepler szerint mindez babona (SZABADSÁG), de valamiből fedeznie kell felesége igényeit
- Müller Borbála figurája áll legközelebb Fráter Erzsébet alakjához: kicsapongó, könnyelmű, férjét megcsaló, eláruló asszonynak ábrázolja Madách, DE! Kepler rádöbben a Borbálának szelet csapó udvaronc és maga a kor hitványságára - ezzel mintegy felmenti asszonyát
- az udvarnál lenézik Keplert alacsony származása miatt, holott különb a többiekénél (EGYENLŐSÉG - TESTVÉRISÉG)
- új kort kíván, nem ily "törpe kort" => álomba zuhan, s Kepler végszavára már a kövekező szín Dantonja felel

IX. Párizs ("álom az álomban")

- Eszme: Szabadság, egyenlőség, testvériség!

- Ádám: Danton
- Éva: kettős szerepben => márkínő, pórónő
- Lucifer: bakó
- lendületes, mozgalmas tabló a francia forradalomról
- az eszme ezúttal a Tragédia más színeit is át meg átszövő "Szabadság, Egyenlőség, Testvériség" eszméje
- a haza lép az első helyre az egyénnel szemben
- nagy ellentétek/ ellentmondások kora ez is:
- Danton - s vele Madách is - elfogadja a forradalmi erőszakot, DE! a nép túlmegy a határon - vérszomj, mézszárlás, értelmét veszített erőszak
- a forradalom tiszta eszméi a gyakorlatban pusztító ideológiává válnak
- Danton is meginog, látva az értelmetlen gyilkolást (márkinő)
- ebben a környezetben a nő is szélsőséges, ellentmondásos: a finom, tanult márkínő guillotine alatt végzi, majd Éva másik arccal, mint felgerjedt pórónő tér vissza
- Danton és a nép (tömeg) - a nép befolyásolható, de nem aljas
- a Danton ellen felhozott vádak is többnyire jogosak
- a forradalom megeszi gyermekeit, de eszméi változatlanul érvényesek
- a nép és a nagy egyéniség kapcsolata

X. Prága II.

- "az álom az álomban" megoldás itt nyer értelmet:
- Kepler a párizsi színt így, kívülről értékelheti
- a forradalom értékelésében nagy szerepet játszott az 1948/49-es forradalom iránti nosztalgia
- konklúzió: a forradalmat minden borzalmával együtt is vállalni kell (nemzeti függetlenség vágya):
„Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek!
Vak, aki Isten szikráját nem érti,
Ha vérrel és sárral volt is befenve.
Mi óriás volt bűne és erénye,
És mind a kettő mily bámúlatos.”
- tanítványjelenet: formailag hasonlít a Faust-féle tanítványjelenetre, de a Kepler nem az élet élvezetért cserébe dobja el fíliánsait, hanem e könyvek számára a múlt előítéleteit hordozzák
- " Ki a szabadba! -rousseau-i gondolat megjelenése (empirizmus, felvilágosodás)
- ars poeticus: a forradalom eszméi nemcsak a társadalom, az egyén, hanem a művészetek felszabadulását is magával hozza (romantika programja)

XI. London

- Eszme: szabad verseny
- Ádám: munkásruhában
- Éva: polgárlány
- Lucifer: munkásruhában
- elérkezünk a jelenbe - Madách korába
- korai kapitalizmus kora => az új eszme: a szabad verseny (Anglia, ipari forradalom ideje)
- helyszín: vásár - ahol minden és mindenki eladó (lásd: Thackeray A hiúság vására!)
- kaleidoszkópszerű színfelépítés: rövid, lazán kapcsolódó jelenetek füzére a kapitalizmusról
- sötét kép a korabeli társadalomról: értékvesztett (itt az Éden is nevetség tárgya)
- kiábrándító, üres és embertelen kor: a bábjátékos mutatványa torz, ízetlen tréfa, a koldusok marakodása, a katona fölényes pökhendisége, a kéjhölgy szemérmetlen közönségessége, a vesztőhelyre hurcolt, halálra ítélt munkás látványa: a balladaszerű Lovel-jelenet:
„Jerünk tehát, mit is nézzük tovább,
Hogyan silányul állattá az ember.”
- Éva alakja összetett:
- a nőt is lealjasítja, számítóvá teszi a kor: az imakönyvvel és virágcsokorral megjelenő Éva ártatlansága színlelt: a munkásruhába öltözött Ádámot visszautasítja, de hajlandó a gazdag lord kitartott szeretőjévé lenni

- DE: még mindig Éva az , aki a haláltánc-szerű (lásd.: Arany Hídavatás) záró jelenetből kimagasodik, s átlépi a pusztulásra ítélt kort és társadalmat - még mindig ő az édeni értékek hordozója
- TEMETŐJELENET: Ádám a Tower bástyájáról meglátja ennek a kornak az elkerülhetetlen bukását
- Haláltánc: a szereplők egymás után a sírba ugranak (~ Arany János: Híd-avatás)
- Éva: ő az egyetlen, aki nem zuhan a pusztulásba, glóriával dicsőülten felemelkedik, hogy a földre gyönyört hozzon.
- A szerelem, a költészet, a fiatalság így diadalmaskodott a londoni embervásár és a halál fölött.
- Ádám a szín végén olyan társadalomra vágyik, ami nem büntet, de véd; közös erő működteti és a tudomány lesz eszmei háttére

XII. Falanszter

- Eszme: ésszerű szervezettség
- Ádám: falanszterruhában
- Éva: anya a falanszterben
- Lucifer: falanszterruhában
- az első utópisztikus szín a jövőből - Fourier, francia utópista szocialista eszméi alapján
- kollektivistikus társadalom, amit tudományos alapon irányítanak (frenológia)
- Fourier-től azonban csak a társadalmi keretet veszi át - új, pesszimista tartalommal tölti fel
- a gyermeknevelésről szóló részt viszont Platón Államából emeli át
- két előnye van az elképzelésnek: a világbéke és a javakból való egyenlő részesedés
- ebben a világban az egyéniség elszürkül, természetes életkörülményeinek elvesztése egyúttal a természetes ösztönök, vágyak visszaszorításával jár együtt
- uralkodó elvei: uniformizmus (=> egyenruha, nincs név csak szám); racionalizmus, biológiai determinizmus, utilitarizmus (a hasznosság elve => a művészet és az érzelmek felesleges, tehát tiltott dolgok)
- összességében: ez a világ leginkább Orwell 1984, illetve Huxley Szép új világára emlékeztet
- a Tudós e társadalom abszolút feje - a katasztrófa megelőzésén fáradozik (entrópia-elv; a Föld készleteinek végső kiaknázása) <=> nem az emberiség megmentése a célja (öncélú, akárcsak a homunculus-kísérletében) végül: tragikomikus, ahogy a Föld Szellemé széttöri lombikját
- Éva idézi elő a végső fordulatot: megfosztják gyermekétől
- Ádám és Éva egymás iránt érzett szerelme: „Az édenkertnek egy késő sugára.” – ebben a társadalomban örületnek tartják – kórházba akarják őket zárni
- Köv.: Ádám el akar szakadni a földtől – a veresége színhelyének tartja

XIII. Űr

- Eszme: szellemi létezés
- Ádám: öreg ember
- Lucifer: Lucifer
- a falanszter földhözragadt világából "magasabb szférákba" vágyik:
- testi értelemben: a hanyatló Földről elvágják
- szellemi értelemben: elhagyva testi létét, tisztán szellemi lényként akar élni <=> a Föld Szellemé (egyések szerint itt: a gravitáció!) nem hagyja
- Ádám a kudarc ellenére is próbálkozik, még a halál sem riasztja el végül eszméletét veszti => Lucifer már előre örül, hogy Ádám pusztta anyaggá válik és örök időkre az űrben lebeg majd, mint bolygó - a Föld Szellem azonban ismét közbelép és megmenti Ádámot
- visszatérve Ádám vállalja az újabb életküzdelmet:
„A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél, megszűnte a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdelem maga.” – a küzdelem jelenti az élet lényegét
- Ádám reméli, hogy a tudomány megoldja a föld kihülésének problémáját

XIV. Eszkimó-szín

- Eszme: az anyagi (vegetatív) lét – nincs eszme, csak a pusztta létezés

- kérdés: lehetséges-e a további küzdés a Földön
- a tudomány végül is nem tudta elhárítani a végső katasztrófát: az Egyenlítő területén is jégvilág uralkodik - kozmikus erők okozzák a pusztulást => értelmetlennek tűnnek az emberiség eddigi küzdelmei
- az emberek elkorcsosultak => ösztönlényekké váltak újra: a félelem és az éhség irányítja őket
- Ádám kiábrándul, értelmetlennek és eredménytelennek látja az emberi történelem eseményeit - az elállatiasodott Éva megjelenése csak fokozza elkeseredését
- Az álom véget ért.

KONKLÚZIÓ

- Eszméinek bukása és a természettörvények kérlelhetetlensége elkeseredéssel töltik el Ádámot; útját akarja állni az emberiségre váró történelmi és természeti végzetnek; öngyilkosságra készül, de belátja, hogy Éva anyasága új életet teremt
- Az élet folytatása erkölcsi parancs számára még akkor is, ha kérdéseire (Mi az ember helye a világban stb.) nem kap egyértelmű választ
- Madách a történelmi színek tanulságát tragikusnak látja, a befejezés mégsem tragikus
- Ádám minden kudarca után is újra kezdi a harcát: a szüntelen újrakezdésnek, a jobbért való küzdelemnek a hősiessége
- A küzdés az egyetlen erkölcsös létforma, de nem biztos, hogy boldogságot eredményez